

ספר ירושלים

בימי הבית השני
332 לפסה"נ – 70 לסה"נ

כרך ב: התרבות החומרית

העורכים: ישעיהו גפני • רוני רייך • יהושע שוורץ

הוצאת יד יצחק בן-צבי • ירושלים

יד
יצחק
בן-צבי

**הספר ראה אור בסיוע:
הקרן הלאומית למדע (91/19)**

**עורכת לשון: יהודית שמש
עורכת-מרכזת: ליאת אושרי
סדר ועימוד: רונית גלעד
מפות: סופר מיפוי בע"מ
הדפסה וכריכה: דפוס איילון
עיצוב העטיפה: צופיה הרבנד**

**כל הזכויות שמורות © ירושלים תש"ף (2020)
אין להעתיק, לשכפל, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר זה או קטעים
ממנו בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני, ללא אישור מבית ההוצאה**

מסת"ב 978-965-217-428-4

Printed in Israel

תוכן העניינים

כרך ב: התרבות החומרית

מפות ירושלים: התקופה הפרסית והחשמונאית ותקופת הבית השני

- פרק שלושה-עשר: המחקר הארכיאולוגי של ירושלים של ימי הבית השני | רוני רייך 399
- פרק ארבעה-עשר: חומות וביצורים כמעצבי תוכנית העיר ומתארה | עמוס קלונר 413
- פרק חמישה-עשר: בתי המגורים בירושלים של ימי הבית השני | רוני רייך 445
- פרק שישה-עשר: המים: הספקתם והשימוש בהם בירושלים בימי הבית השני | רוני רייך 471
- פרק שבעה-עשר: קברים וקבורה בירושלים בימי הבית השני | עמוס קלונר ובוועז זיסו 489
- פרק שמונה-עשר: האומנות בירושלים בימי הבית השני | אורית פלג-ברקת 527
- פרק תשעה-עשר: סביבות ירושלים בתקופת בית שני | אייל ברוך 569
- פרק עשרים: הכתובות העבריות והארמיות | חגי משגב 607
- פרק עשרים ואחד: הכתובות היווניות מירושלים בימי בית שני | אבנר אקר 639
- פרק עשרים ושניים: טביעת מטבעות בירושלים בימי בית שני | רחל ברקאי 655

הקיצורים הביבליוגרפיים 675

מקורות האיורים 769

מפתח 771

המים: הספקתם והשימוש בהם בירושלים בימי הבית השני

רוני רייך

מבוא

המים הם צורך ראשוני לקיומו של האדם. אין זה מפתיע כי עקבות יישוב ראשונים בירושלים הקדומה, מן האלפים הרביעי והשלישי לפסה"נ, נמצאו סמוך למעיין בנחל קדרון, זה שלמים זוהה עם הגיחון המקראי. מאז אותם ימים ראשונים התפתח היישוב וברבות הדורות היה לעיר. בכל אלפי השנים שעברו מאז היו המים סוגיה מרכזית בחיי תושביו, וכשאנו באים לתקופה הנידונה בספר זה כבר יש לו היסטוריה מפוארת של עיסוק מתמיד בהשגת המים, בהגנה עליהם ובשימוש בהם. בחטף ייזכרו כאן מפעל המים הכנעני הקדום מתקופת הברונזה התיכונה ב, המכונה 'מערכת פיר וורן', ו'נקבת השילוח' משלהי תקופת הברזל ב.¹ שני מפעלים אלה הם מן המורכבים בסוגם שהותקנו באתר כלשהו בארץ-ישראל. נקבת השילוח, שבאה במקומו של המפעל הכנעני, מתפקדת עד ימינו אלה כביום גמר חציבתה, לפני כ-2,700 שנה והיא תפקדה בצורה זו גם בכל ימי הבית השני. מפעל המים הכנעני (מערכת פיר וורן) הוא מכלול של מנהרות וביצורים שהוביל את תושבי העיר בבטחה אל המים, וגם סיפק הגנה מרשימה על מקור המים. באמצעותו יכלו התושבים לשאוב מים ולהובילם בנחת במעלה המדרון אל העיר. נקבת השילוח מתוחכמת מן המפעל הכנעני כיוון שהיא מביאה את המים בבטחה אל תוך העיר, וכיוון שהיא מאפשרת לאנשים רבים לשאוב בנוחות בעת ובעונה אחת. שני מפעלי מים אלה שונים זה מזה בעקרון הפעלתם אך לא זו בלבד. הם גם שונים מכל מה שבא לאחר מכן כפי שאפשר ללמוד מן הדברים שלהלן.

היישוב המתחדש בירושלים בתקופה הפרסית, היא תקופת ראשית ימי הבית השני, היה קטן ולא נזקק למים רבים לשימוש יום יומי. נקבת השילוח המשיכה להעביר את מי המעיין לדרומה של העיר אל בריכת השילוח, ואומנם מיעוט הממצא הארכיאולוגי מתקופה זו מעיד שהיישוב התרכז שוב בגבעה הדרום-מזרחית, היא עיר דוד לשעבר, קרוב לוודאי רק בגלל מציאות מקור מים איתן במקום.

בתקופה ההלניסטית, כשנבנו ערים חדשות, או כשערים קיימות הורחבו אל מחוץ לשטחי התלים הקדומים ובמקביל עלה מספר תושביהן, נוצר צורך לספק לאוכלוסייה הגדלה כמויות גדולות של מים. אחת הדרכים לכך, נוסף על אגירת מי גשמים בבורות שבבתי המגורים, הייתה

1 ראו מזר, הספקת המים; רייך, לחפור את עיר דוד, עמ' 85-98, 102-112.

הובלת מים לערים ממעיינות שנבעו מחוץ להן באמצעות אמות מים. כך נעשה גם בירושלים. המאמצים שהשקיעו בני המקום בתקופות הברונזה והברזל בהגנה על מקור המים ועל הדרך אליו מן העיר הומרו אפוא במאמצים להביא מים ממרחקים.

אלא שירושלים בימי הבית השני, ובעיקר מימי בית חשמונאי ואילך, לא הייתה יישוב ככל היישובים האחרים, בין עיר ובין כפר. בתקופה זו היא התרחבה מאוד והתפשטה מן התל הקדום (עיר דוד) אל עבר הגבעה המערבית. גם האדיקות הדתית בעיר המקדש גברה, ובזיקה אליה קיבלה מצוות הראייה (עלייה לרגל) משנה תוקף ובגללה הגיעו אל העיר מספרים הולכים וגדלים של בני אדם. העולים התרכזו בה בעיקר בשלוש הרגלים: פסח, שבועות וסוכות. מאחר שבימי הרגלים אוכלוסיית העיר הוכפלה פחות או יותר, גם אם לזמן קצר, חייב הדבר את פרנסי העיר לפתור את בעיית הספקת המים, בעיה שלא הייתה מנת חלקם של יישובים אחרים בני הזמן. הם אומנם דאגו לספק מים לערים, וכבר בתקופה ההלניסטית מציינים מקורות הלניסטיים חיצוניים כי לעיר יצאו מוניטין שהיא מוקפת חומה ושיש לה הספקת מים שופעת.²

מקורות מים

שני מקורות מים קיימים בירושלים עצמה מקדמת דנא, ובכלל זה ימי הבית השני: מעיין הגיחון, הנובע בנחל קדרון, ומי גשמים היורדים בעונת החורף (בעיקר בחודשים נובמבר-מרס). מי הגשמים זרמו בחלקם כנגר עילי במדרונות ובנחלים, ובחלקם נתפסו ישירות מגגות הבתים ומן החצרות. מאחר שבמהלך התקופה גדלה העיר וגדלה ומספר אוכלוסייה עלה, ובמקביל במועדים קבועים נוספו עליהם עולי רגל רבים, שוב לא היה די בשני מקורות מים אלה, ונוצר צורך למשוך אליה מים ממעיינות מרוחקים בהרי חברון באמצעות אמות מים.

מעייין הגיחון

המעייין האיתן היחיד הסמוך לעיר נובע ממזרחה, בערוץ נחל קדרון. זה המעיין המזוהה עם הגיחון המקראי (דברי הימים ב לב, ל). קרוב לוודאי שבתקופה הנידונה כאן כונה המכלול כולו: המעיין, נקבת השילוח הקדומה היוצאת ממנו והבריכה, שאליה מובילה הנקבה את מימי המעיין, בשם 'שילוח'.

לעיר של תקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת, וגם לעיר של תקופת הברזל (תקופת המקרא) ותקופת שיבת ציון (התקופה הפרסית) די היה במים שסיפק המעיין, אך לא היה די בהם לספק את צריכת המטרופולין הגדול של ירושלים למן התקופה החשמונאית ועד לחורבן שהמיטה עליה רומא.

ספיקתו של המעיין אינה מבוטלת, והיא במוצע 1,644 מטרים מעוקבים ביממה, 600,000

2 כך אומרים טימוכארס ומקורות מקבילים בשלהי המאה השנייה לפסה"נ. ראו אצל שטרן, סופרים, עמ' 135, 138.

המים: הספקתם והשימוש בהם בירושלים בימי הבית השני

מטרים מעוקבים בשנה.³ מאחר שתושבי העיר בתקופה הנידונה כאן לא עסקו בחקלאות ולא החזיקו בבתים בהמות בית, בוודאי היה די בכמות מים זו לספק את צורכיהם הפרטיים: שתייה, בישול, רחצה וטוהרה ביתית,⁴ אך לא היה די בה לספק את צורכי תחזוקתו של הר הבית, כל שכן את צורכיהם של עולי הרגל הרבים שפקדו את העיר ברגלים בעשרות אלפיהם, ומכאן הצורך למשוך לעיר כמויות גדולות נוספות של מים.

יתר על כן, מעיין הגיחון נובע בקרקעית ערוצו של נחל קדרון, כלומר במקום הנמוך ביותר בעיר. זהו מקום מרוחק מכל בית מגורים בעיר וגם מהר הבית. עיקר השימוש במי המעיין בימי הבית השני היה במקום שאליו הם הועברו, הלא הוא בריכת השילוח, הממוקמת בקצהו הדרומי של עמק הטירופיאון. שאיבת מים מן המעיין עצמו הייתה אפשרית, כפי שמעידים הפתח הקטן הנתון בתוך תא וקטע מגרם מדרגות שירד אליו, שנחשפו בחפירות.⁵ אך ברור שציבור גדול לא יכול להידחק למקום כה צר. מים שנשאבו מן המעיין ממש נדרשו לצרכים פולחניים ולטקס

איור 1: פתח בנוי גזית אל מעיין הגיחון מימי הבית השני (צילום: ולדימיר נייחין)

ניסוך המים בשמחת בית השואבה, שהתקיים כל שנה בחג הסוכות (משנה, סוכה ד, ט), ולהכנת מי פרה אדומה (שם, פרה ג, ב) שהיה אירוע נדיר למדי (שם, פרה ג, ה).

כדי לספק מים לעיר מעבר לספיקת המעיין וכדי להנגיש את המים לשימוש ביתר נוחות השתמשו תושבי העיר בשני מקורות מים אחרים: מי גשמים, שנאספו אל בורות אגירה שנחצבו בכל אחד מבתי המגורים, ומי מעיינות שנבעו במרחק רב מדרום לעיר והועברו אליה באמצעות אמות מים.

הגשמים

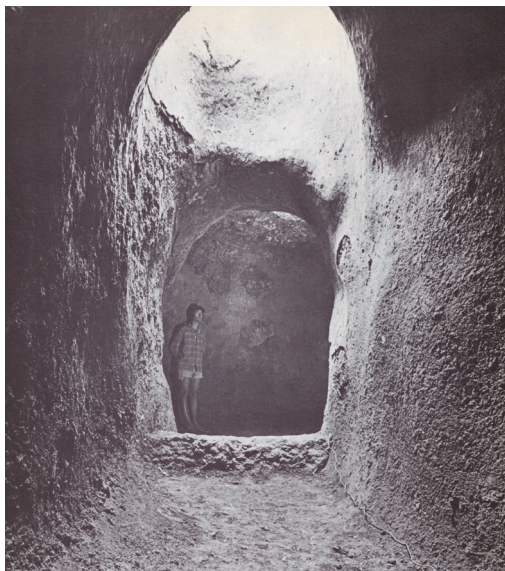
ספיקתו של מעיין הגיחון, שנזכרה לעיל, היא כאמור הממוצע הרב שנתי. במשטר הגשמים של האקלים הים תיכוני השורר בחלקה הצפוני של ארץ-ישראל, ובירושלים בכלל זה, קיימות מדי שנים אחדות חריגות קיצוניות ממנו. השנים השחונות, ובעיקר אם אחדות באות ברצף, יצרו בארץ בצורות, ואלה השפיעו כמובן, עם פיגור מה בזמן, על ספיקת המעיינות בהר חברון ובהם

3 בן עמי-עמיאל, פרומקין וגרודק, ההידרולוגיה, עמ' 117; צביקה צוק (מים, עמ' 260) נוקב במספרים נמוכים מאלה: 1,440 מ"ק ביממה, שהם 526,000 מטרים מעוקבים בשנה.

4 צוק (שם, עמ' 31) מעריך כי צריכת המים הביתית לנפש, ללא בעלי חיים במשק הבית, היא 9.4-11 מטרים מעוקבים בשנה.

5 רייך, לחפור את עיר דוד, עמ' 96, איור 122.

גם זו של הגיחון. למיעוט הגשמים הייתה כמובן השפעה מיידית על כמויות המים שנאספו מן הגנות ומן החצרות אל בורות המים שבבתי המגורים.

איור 2: בור מים טיפוסי מתחת לאחד מבתי המגורים מימי הבית השני

במקורות הכתובים נזכר כי בתקופה הנידונה כאן אירעו בארץ שלוש תקופות של רעב. יש להניח שרעב זה מקורו בבצורות ממושכות שפגעו בחקלאות והמעטו את התוצרת החקלאית. הבצורת האחת היא זו שבה פעל חוני המעגל, בימיו של אריסטובולוס השני (67-62 לפסה"נ), ואולי מעט קודם לכן.⁶ תקופת רעב נוספת התרחשה בימיו של הורדוס, בשנת 24/25 לפסה"נ,⁷ ותקופת רעב שלישית אירעה בימיו של הנציב הרומי טיבריוס יוליוס אלכסנדר (46-48 לסה"נ).⁸ ייתכן כי בזיקה לתקופת הבצורת והרעב השלישית נאמר בתוספתא (ערכין ב, ו): 'רבן שמעון בן גמליאל אומר: שילוח היה מוצא [=מוציא] מים בכאיסר, אמר: נרחיבנו כדי שירבו מימיו, והרחיבוהו ונתמעטו מימיו וסתמוהו וחזר לתחילתו'.

ייתכן שגם בשנה שצר טיטוס על ירושלים, או מעט קודם לכן, הייתה ירידה בספיקת המים כפי שמוסר יוסף בן מתתיהו: 'ואשר לטיטוס – למענו שופעים המעיינות אשר יבשו קודם לכן למענכם. הרי יודעים אתם שלפני בואו אזלו מים השילוח ושאר המעיינות שלפני העיר, עד כי נקנו המים במשורה – ואילו עתה נובעים מעיינות אלה לטובת אויבכם בשפע כה רב, עד כי הם מספיקים לא רק ל[צרכי ה]אנשים והבהמות, אלא אף ל[השקיית] הגינות' (מלח"ה, 409-410).

אמות המים

שתי אמות מים, האחת נמוכה והאחרת גבוהה, הובילו מים לירושלים בימי הבית השני. מוצאן של האמות הוא במכלול שלוש הבריכות המכונה כיום 'בריכות שלמה' שמדרום-מערב לבית לחם. אל בריכות אלה נאספו מי מעיינות מסביבתן ומהרי חברון, מים שהובלו בשתי אמות אחרות:

6 קדמ' (יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, שליט, כאן ובהמשך) יד, 22-24; משנה, תענית ג, ח; ירושלמי, תענית ג, י-יב, סו ע"ד-סו ע"א; בבלי, תענית יט, ע"א; מגילת תענית, ליום כ' באדר.

7 קדמ' טו, 299-300.

8 שם ג, 320; כ, 51, 101; מעשי השליחים יא 28-30.

9 מלח"ה = יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים, אולמן, כאן ובהמשך.

המים: הספקתם והשימוש בהם בירושלים בימי הבית השני

אמת נחל ביאר ואמת נחל ערוב, ומי נגר עילי מסביבתן. חקר אמות המים החל כבר במאה התשע עשרה, ואת המחקר המקיף האחרון ערך עמיחי מזר לאחר מלחמת ששת הימים.¹⁰ עם זאת בפעולות הפיתוח המואץ של העיר ירושלים נחשפו בשנים האחרונות קטעים רבים למדי של שתי אמות המים, הגבוהה והנמוכה, וחוקרים רבים הוסיפו עם הזמן גם תובנות חדשות. התמונה של אמות המים לירושלים ידועה כיום יותר. התיאור הטכני הפרטני של אמות המים אינו מענייננו כאן, מלבד כמה פרטים כלליים שיבארו לנו את חלקן בהספקת המים לעיר בימי הבית השני. הקוראים מופנים בזה למחקר האחרון בנושא, של דוד עמית ושמעון גיבסון, המביא את הסיכום המקיף ביותר של תולדות המחקר, של פרטי האמות ואת הדיון בתולדותיהן, ובעיקר בשאלת מועד הקמתן.¹¹

אמת מים היא מתקן מתוחכם שלהתקנתו נחוצים ידע, מכשור ומיומנות. תחילה יש צורך בידיעה הוודאית שמקור מים הנובע מחוץ לעיר ולעתים במרחק רב ממנה, שממנו מתכוונים להתקין אמת מים, איתן (בעיקר מעיין איתן), ושמפלסו גבוה דיו ממפלס נקודת המטרה שאליה מועידים המתכננים להוליך את המים. השגת ידיעה ודאית זו איננו עניין של מה בכך. אי-אפשר לסמוך על הערכה כללית 'לפי העין'. ואומנם, בספרות חז"ל מצוין במפורש שעין עיטם גבוה מן העזרה (של המקדש) ב-23 אמות (כ-12 מטרים) (בבלי, יומא לא, ע"א). צריך היה לדעת גם שהפרש הגבהים מאפשר את התקנת אמת מים בין נקודות אלה בשיפוע המתאים, ושהאמה אומנם תסתיים בנקודת היעד. את הנתונים על המפלסים הדרושים אפשר היה להשיג באמצעות מדידה. האדריכל הרומי ויטרוביוס בן המאה הראשונה לפסה"נ מספק לנו מידע על כך.¹² על זאת נוסף הצורך בידע הנדסי וטכני לבנות את האמה, לחשב את השיפוע ולשמור עליו בעת בניית האמה לכל אורכה. השיפועים המחושבים היו מתונים מאוד.

אמת נחל ערוב ואמת נחל ביאר ריכזו מים ממעיינות בהרי חברון והובילו אותם אל בריכות שלמה. יעדה העיקרי של האמה התחתונה היה הר הבית (במפלס 735 מטרים מעל פני הים) ובורות האגירה הגדולים שבו. זו ודאי האמה המכונה בספרות חז"ל בשם 'האמה מעיטם' (ירושלמי, יומא ג, ח; מא ע"א). היא נישאה אל הר הבית על גבי הגשר הכולל בסופו את קשת וילסון, ומשם הופנתה אל הבורות הגדולים. בזמן האחרון הוצע שהאמה נכנסה להר הבית סמוך לפינה הצפון-מערבית שלו.¹³

יעדה העיקרי של האמה העליונה היה ככל הנראה ארמון המלך הורדוס שבמערב העיר העליונה (מפלס של כ-765 מטרים מעל פני הים). בתיאוריו של יוסף בן מתתיהו (מלח' ה, 177-182) מצוינים במפורש הגנים, התעלות, הבריכות והמזרקות של מים קולחים, ואלה לא היו מתקיימים ופועלים ללא הספקת מים יציבה וקבועה באמצעות אמת מים. בה בעת ייתכן שאמה

10 מזר, סקר אמות המים; צוק, מים, עמ' 274-287.

11 עמית וגיבסון, מים בירושלים.

12 ויטרוביוס, אדריכלות, ספר שמיני, פרקים ה-ו.

13 וקסלר-בדולח, תואי האמה.

זו הזינה גם בריכות מים ציבוריות כמו בריכת אמיגדלון (בריכת המגדלים)[?], שמאז המאה התשע עשרה מכונה בטעות 'בריכת חזקיהו'.

כיום אין האמות מושכות מים. בתקופת המנדט הבריטי, כשהן עדיין פעלו, נעשו מדידות ונמצא שהן הוליכו כ-360,000 מטרים מעוקבים מים בשנה. צביקה צוק מעריך כי מאחר שהשנים שבהן נעשה הסקר (1926-1931) היו שחונות יחסית ייתכן שהספיקה השנתית הגיעה לכדי 500,000 מטרים מעוקבים. את מירב המים (63 אחוזים) סיפקו מעיינות הר חברון, שממיהם הועברו באמת נחל ערוב. אמת נחל ביאר סיפקה כ-25 אחוזים, והיתר (12 אחוזים) הם מי נגר עילי שנתפסו בבריכות שלמה ובאמות שיצאו מהן אל העיר.¹⁴

מוסכם על כל החוקרים שאמת המים הנמוכה נבנתה בפעם הראשונה בימי הבית השני, והיא האמה מעיטם הנזכרת בספרות חז"ל. דומה שהיא נוסדה בתקופה החשמונאית, אך יש לציין שאין עדיין נתונים ארכיאולוגיים חד-משמעיים לתיארוך הזה. הניסיונות לדייק בזיהוי השליט החשמונאי שבימיו נוסדה האמה טרם העלו דבר ברור.

הדעות בדבר תאריך ייסודה של אמת המים הגבוהה חלוקות אף יותר. בחפירות של קטע מן האמה באזור דרך חברון בירושלים הוצא מטבע של אגריפס הראשון (40-44 לסה"נ), נכדו של הורדוס, מתוך המלט שבו נבנתה, דבר השולל לכאורה את האפשרות לייחס את ייסודה למלך הורדוס. מצד אחר אי-אפשר להתעלם מן הנתון שיעדה של האמה הוא ארמון הורדוס בעיר העליונה. מאחר שנעשו בה שיפוצים רבים, שחלקם כלל לעתים הסטת קטעים מקו האמה, דומה שיש בסיס לייחוס ייסודה למלך הורדוס.

ידיעה היסטורית אחת עורמת קשיים על תיארוך האמה העליונה. יוסף בן מתתיהו (מלח' ב, 175-175; קדמ' יח, 60) מציין כי הנציב הרומי פונטיוס פילטוס (26-36 לסה"נ) השתמש בכספי אוצר המקדש כדי לבנות אמת מים. כל אחד מן המקורות מציין אורך אחר של האמה ולכן נחלקו חוקרים באיזה קו אמה מדובר. יש שטענו כי הכוונה להתקנת אמת המים של ואדי ערוב, המובילה מים לבריכות שלמה, ואחרים – שמדובר בשיפוץ אמת המים העליונה, שכן ארמון הורדוס היה מקום שבתו של הנציב הרומי (ה'פראיטוריום').

אמת הערוב נמשכה לאורך 39 קילומטרים בתוואי מפותל מאוד ואילו אמת הביאר, המתאפיינת בפירים מאונכים היורדים אליה מפני השטח, משוכה בתוואי ישר למדיי שאורכו 4.7 קילומטרים. האמה הנמוכה נמשכה 21.5 קילומטרים, בקו מפותל למדיי, מבריכות שלמה לירושלים. היא כללה בדרכה מנהרה העוברת מתחת לעיר בית לחם (באורך 360 מטרים, המקצרת את פיתוליה בכ-1.5 קילומטר), ומנהרה באזור ארמון הנציב (באורך 395 מטרים, המפחיתה כ-3.5 קילומטרים ממהלכה). בקרבת העיר היא חצתה את גיא בן הנום על גבי גשר קשתות אבן. האמה הגבוהה נמשכת מבריכות שלמה על גב ההר ולכן מהלכה ישר למדיי ואורכו 13 קילומטרים. בדרכה יש אוכפים טופוגרפיים נמוכים, שבהם הכניסו את המים לצינור עשוי חוליות אבן משולבות נתונות בתוך מצע עבה של מלט, כדי שיעמוד בלחצי המים. קטע ארוך שכזה מצוי במהלכה של האמה

14 צוק, מים, עמ' 274-287.

המים: הספקתם והשימוש בהם בירושלים בימי הבית השני

באזור קבר רחל. בעוד אמת מים רגילה מצויה על פני השטח ונקל לתחזק אותה, צינור סגור נסתם מדי פעם ומצריך פירוק, ניקוי ובנייה מחדש. סמוך לצינור האבן מצפון לקבר רחל נמצא קטע של גשר קשתות שנשא עליו את אמת המים, והוא מתוארך לימי המלך הורדוס. ייתכן אם כן שאלה שתי חלופות לפתרון אותה בעיה של חציית אזור נמוך. מעוררי השתאות הם השיפועים המזעריים של האמות: אמת הערוב: 0.9 פרומיל, האמה התחתונה: 1.4 פרומיל, האמה העליונה: 2.8 פרומיל, ואמת הביאר משופעת מעט יותר – 1.9 אחוז.

איור 3: חוליות צינור עשויות אבן. חלק מסיפון של אמת המים העליונה (צילום: רוני רייך)

מהלכה המדויק של האמה בחלק המגיע אל העיר בימי הבית השני אינו ברור לאשורו משום שבאזור שבו נמצאת היום תחנת הרכבת הישנה של העיר חייבת האמה לחצות שטח נמוך מזה שבו עבר מהלכה עד לכאן. אפשר היה להתגבר על הבעיה באמצעות גשר קשתות או קיר מסיבי שיישא את האמה, או לחלופין באמצעות צינור לחץ עשוי חוליות אבן. לפי שעה אין עדויות ארכיאולוגיות לקיומו של זה או של זה. בהמשך התואי נתגלו לא מזמן קטעי אמה באזור גן העצמאות ובריכת ממילא, וסביר כי הם משתייכים לאמה העליונה.¹⁵

אגירת מים

אגירת מים בבתים הפרטיים

בתי המגורים שנחשפו בירושלים (בעיקר בעיר העליונה, אך גם בעיר התחתונה) צוידו כל אחד בבורות מים אחדים לאגירת מי גשמים. יש להניח שכל הצריכה הפרטית בעיר התבססה על מקור

מים זה. הבורות נחצבו בסלע מתחת למפלס המרתפים, והם מחוברים באמצעות פירים צרים וארוכים אל החצר המרוצפת אבן, הממוקמת בדרך כלל במרכז הקומה העיקרית של הבית.¹⁶ כמה מים היו דרושים לדייריו של בית מגורים? ומהו פוטנציאל האיסוף והאגירה של מים בבית מגורים? 'בית המידות', שנחפר בחלק המזרחי של 'העיר העליונה' (שטח חפירה פ), מספק לנו נתונים אמינים. מידותיו החיצוניות של הבית הם 30×20 מטרים לערך, כלומר שטחו הוא 600 מטרים רבועים. בהנחה שהאקלים בירושלים לפני אלפיים שנה לא היה שונה מזה של ימינו, וכמות משקעים הייתה כבימינו 550 מילימטרים בממוצע רב שנתי, עשוי היה בית מגורים זה לספק כל שנה בממוצע 330 מטרים מעוקבים מים בבורותיו ובמקוואותיו. בבניין הזה מצויים לפחות ארבעה בורות (שניים מהם אפשר עדיין לסקר. השניים שהיו במזרחו נהרסו לצורך הבנייה החדשה) וחמישה מקוואות, וסך קיבולם כמעט כפול מן הערך המחושב הנזכר לעיל. מדוע זה הושקע מאמץ מיוחד ליצירת מקומות אגירה שיכולים להכיל מעבר למה שאפשר למלא בשנה ממוצעת? בוודאי לא לשם אגירת מי הגשמים שנופלים על הבית השכן, שכן גם לבית השכן, כמו לכל בית מגורים, היו בורות ומקוואות משלו. התשובה ברורה: דיירי הבית הכינו בורות ומקוואות לאגירת מים בשנים גשומות מעל לממוצע. אילו לא היו המתקנים האלה מוכנים מבעוד יום לא היה אפשר לשמור את עודפי המים של שנה גשומה לשנה שאחריה והם היו זורמים אל הרחוב ואובדים.

אגירת מים בהר הבית

בהר הבית נצרכו כמויות גדולות של מים, בעיקר לצורכי ניקיון ותחזוקתו, ומעט לצורכי פולחן (טוהרה). הספקת המים להר הבית הייתה בחלקה מהגשמים, שמימיהם נאספו אל בורות מפני המשטח העצום בגודלו,¹⁷ ובחלקה מאמת המים הנמוכה, שמימיה הופנו גם הם אל בורות האגירה שבמרחבו. בתת-הקרקע של הר הבית מצויים למעלה מארבעים חללים, חצובים בסלע או בנויים. אף שבימינו הגישה אליהם אינה אפשרית יש בידינו מידע רב שנאסף בידי חוקרי ירושלים הראשונים בשלהי המאה התשע עשרה. את כל המידע על אודותיהם ריכזו שמעון גיבסון ודוד ג'ייקובסון,¹⁸ ובכל זאת קשה לדעת אילו חללים כבר היו קיימים בימי הבית השני,¹⁹ שהרי ייתכן

16 להרחבה בעניין זה ראו ר' רייך, 'בתי המגורים בירושלים של ימי הבית השני', בספר זה.

17 שטחו של הר הבית כ-145 דונם. בשנה ממוצעת יורדים על פניו משקעים בכמות של כ-70,000 מטרים מעוקבים, וחלקם הופנו אל הבורות.

18 גיבסון וג'ייקובסון, מתחת להר הבית.

19 ככלל קשה לתארך מתקני מים (בורות, בריכות, מקוואות, תעלות וכיו"ב) על פי החפצים המתגלים בהם בחפירות ארכיאולוגיות (בעיקר חרסים ומטבעות) וזאת מסיבה פשוטה. מתקני מים שהותקנו בתקופה מסוימת, חזרו ושימשו פעמים רבות בתקופה מאוחרת יותר, אך הכשרתו של מתקן מים קדום לשימוש חוזר החלה בניקוי מן העפר ומכל מה שהצטבר בו, ואלה חרסים לארכיאולוג בחקירתו. מתקני מים אפשר לתארך רק מתוך חפירת מכלול המבנה (קונטקסט) שבו הם נתונים, וזו פעולה שבמקרים רבים (למשל בהר הבית) אינה אפשרית כלל.

המים: הספקתם והשימוש בהם בירושלים בימי הבית השני

שאחדים נחצבו בתקופה מאוחרת יותר. יתר על כן, לא כל החללים שהיו קיימים באתר בימי הבית השני שימשו לאגירת מים.²⁰ ולבסוף, אין בידינו מידות מדויקות של כל החללים. קשה אפוא לאמוד את נפח בורות המים שעמדו לרשות הר הבית. בהערכה כללית מאוד הוא עמד על כמה עשרות אלפים של מטרים מעוקבים.

איור 4: הבור הגדול של הר הבית (בחר אל-כביר) (איור: ויליאם סימפסון, 1867)

אגירת מים במרחב הציבורי

בתחומה של העיר ירושלים ובסביבתה הקרובה מצויות בריכות מים גדולות אחדות, בלתי מקורות. מרביתן הותקנו קרוב לוודאי בתקופת הבית השני. הטבלה שלהלן מביאה את פרטיהן העיקריים:²¹

במחקר שנערך לא מזמן על אודות בריכות האגירה הראה דויד גורביץ' שבריכות המים הפתוחות של ירושלים, שנבנו בוודאות בימי הבית השני, הן תופעה ייחודית, והיא אינה קיימת בערים אחרות בנות התקופה בתחומי ארץ-ישראל.²² ייחודיות זו נובעת בוודאי מייחודה של ירושלים כעיר מקדש ועלייה לרגל, האמורה לספק מים לעולי הרגל, שפקדו אותה במספרים גדולים.

20 למשל חללים שמספריהם 11 ו-12 (לפי קונרד שיק, שמספריהם לפי צ'רלס וורן הם בהתאמה 19 ו-30) היו חדרי מדרגות פנימיים שעלו להר הבית מן הרחוב הראשי של העיר, שעבר ממערב להר הבית. תאריכם של אלה ודאי כמו העובדה שלא שימשו לאגירת מים.

21 מתוך גורביץ', בריכות המים, עמ' 238. לא נכללו כאן בריכת סית מרים, בריכה מתחת לחמאם א-שיפא, בריכת ממילא ובריכת הסולטאן. חלקן מאוחרות מן הזמן הנידון כאן, ואחרות אולי לא שימשו לאגירה.

22 גורביץ' (בריכות המים) ערך השוואה מעניינת עם העיר מֶקָה, המקודשת לאסלאם, שגם בה מתקיימת עלייה לרגל שנתית, וגם בזיקה אליה נבנו בריכות אגירה למים לצורכי החוגגים (שם עמ' 272-286).

טבלה 1: בריכות המים במרחב הציבורי

שם הבריכה	מקור המים	מידות (במטרים)	עומק (במטרים)	תקופת הקמה	הערות
בית חסדא (צ)	נגר עילי	40×53	לפחות 13.5	רומית קדומה	
בית חסדא (ד)	סנטה אנה (צ)	47×52	לפחות 13.5	רומית קדומה	בריכה מדורגת
ישראל	נגר עילי	38×110	לפחות 24	הלניסטית או רומית קדומה	
תאומים (סטרוטיון)	אמת המים מצפון	15×50	17-12	רומית קדומה	
'חזקיהו'	נגר עילי + אמות מים	44×94	לכל היותר 6.4	הלניסטית או רומית קדומה	
בריכה בנחל קדרון	מעייץ גיחון ונגר עילי	5.5×18.2	לכל היותר 1	לא מאוחר למאה הראשונה לסה"נ	רוחב משוער; בריכה רדודה
שילוח	מעייץ גיחון	50×60	לפחות 4.3	חשמונאים ורומית קדומה	בריכה מדורגת

(צ) בריכה צפונית; (ד) בריכה דרומית

את מתקני המים התקינו בעלי מקצוע והם החוצבים והטייחים: בִּיָּר (מתקין הבארות) בלשון חז"ל (משנה, שביעית ח, ה) וסִיד (עדויות ב, ח). כל מתקני המים דרשו תחזוקה מתמדת, שכן הם נסדקו לעתים, טיח אוטם התפורר ונפל, אמת מים נסתמה. נדרשה גם הכשרת משטחים על גגות הבתים ובחצרות כדי להקל את איסוף מי הגשמים. אשר להכנת מתקני הציבור העירוניים, ספרות חז"ל מתייחסת לכך במפורש: 'בחמשה עשר בו [באדר] [...] ומתקנין את הדרכים ואת הרחובות ואת מקוואות המים, ועושין כל צרכי הרבים, ומצינין את הקברות' (משנה, שקלים א, א). על גגות הבתים חידשו את הטיח, המכונה מעזיבה (שם, בבא מציעא יא, ב) והידקו במעגילה, שהיא גליל אבן כבד שהיה בשימוש של המעגל.

השימוש במים

בבנייה הפרטית שימשו המים בראש וראשונה לשתייה ולבישול. אפשר היה לשאוב מים בכל עת מאחד מבורות המים של הבית. דומה שכלי האבן הגדולים, מן הסוג המכונה 'קלל', בעלי קיבולת של 50-70 ליטרים, שימשו להחזיק מים בבית המגורים עצמו. עדויות מסייעות לכך הן הסיפור על ששת כדי האבן שבהם הוחזקו מים שישוע מנצרת הפכם ליין בדרך נס (יוחנן ב 6), וגם הבליה בצדן הפנימי של דופנות האבן של רבים מן הכלים, והמגרעת בשפתם של כלים אלה, המעידה שאפשר היה לכסותם במכסה כדי למנוע את האפשרות שהמים יישארו מגולים בכלי וייטמאו.

המים: הספקתם והשימוש בהם בירושלים בימי הבית השני

איור 5: חדר רחצה בבית מגורים ובו שתי אמבטיות ישיבה (זו בצד שמאל מעט הרוסה) (צילום: רוני רייך)

איור 6: מקווה טוהרה מדרום להר הבית (צילום: רוני רייך)

מים שימשו בבית המגורים גם לרחצה ולטבילה, כפי שמעידים חדרי הרחצה, המצויים על פי רוב במרתפי הבתים. רחצה נעשתה באמבטיות קטנות במים שנשאבו מבור המים הסמוך ונוצקו על הרוחץ. במחצית המאה השנייה לפסה"נ נכנס לשימוש מתקן מים מדורג ומטווח, הוא מקווה הטוהרה. מתקן זה נועד למטרה אחת בלבד: קיום חיי יום יום בטוהרה על פי ההלכה הדתית היהודית. בתקופה זו החלה להתפתח תורת טוהרה פולחנית מסועפת למדי, בעיקר בזיקה למקדש ולהר הבית ובזיקה למתנות הכהונה למיניהן (תרומה, מעשרות וכיו"ב) שכדי ליהנות מהן צריך היה לקיים חיים בטוהרה. המתקן החזיק מי גשמים רגילים, אך מאחר שבניית המתקן נעשתה על פי כללים מסוימים והמים נאספו על פי כללים אחרים, נקבע שלמים האלה, כשהם נתונים במקווה, יש הכושר לטהר בני אדם, חפצים ומים (אם כי כמה מקרים יוצאים מן הכלל הזה).

מקווה הטוהרה הוא השריד האדריכלי היחיד מתורת טוהרה זו שנותר בשטח ומתגלה בחפירות. לפיכך הוא גם סמן אדריכלי, יחיד כמעט, של בתי מגורים שישבו בהם יהודים, לעומת בתי מגורים בערים פגאניות (למשל אלה המצויות לאורך חופי הארץ כמו עכו, קיסריה, אשדוד ואשקלון) שבהן אין כלל מקווה טוהרה.²³

השימוש הציבורי במים נעשה בעיקר בשני אתרים: בהר הבית, לצורכי תפעול ותחזוקת המקום, ובמרחבים הציבוריים של העיר, בעיקר לצורכי עולי הרגל הרבים. בהר הבית השתמשו במים שנאגרו בבורות שבאתר. שימושים נוספים, נדירים יותר, במי המעיין ממש, היו צורכי פולחן בהר הבית, כפי שנזכר לעיל.

איור 7: מקווה טוהרה מתחת לשער המשולש בכותל הדרומי של הר הבית (צילום: ולדימיר נייחין)

עולי הרגל יכלו להיטהר במקוואות טוהרה ציבוריים, שרבים מהם נחשפו סמוך לכותלי הר הבית. העולים קיבלו את המים שהיו נחוצים להם מבריכות המים הפתוחות. שתיים מן הבריכות היו מדרגות (בריכת בית חסדא מצפון להר הבית ובריכת השילוח בדרום העיר), ולכן יש להניח שנהגו גם לטבול בהן. בריכת בית חסדא (הדרומית שבשתיים) שניזונה ממי נגר עילי, ובה גרם מדרגות רוחביות היורד לכל אורכה, נראית במתכונתה כמקווה טוהרה גדול. בבריכת השילוח מצוי גרם מדרגות היקפי היורד לתוכה, והיא ניזונה ממי מעיין הגיחון, שמגיעים אליה דרך נקבת השילוח הקדומה.

בית מרחץ ציבורי?

מוסד שהוכנס לשימוש בארץ-ישראל בתקופה ההלניסטית הוא בית המרחץ (*balneion*). בכל פוליס יוונית היה בית המרחץ חלק מן הגימנסיון, הלא הוא המבנה שבו התחנכו הצעירים (אפבים) היווניים. מאחר שהתכנית החינוכית שלהם כללה חינוך גופני

(גימנסטיקה) היה משולב בכניין גם מרחץ, שבו רחצו הצעירים לאחר אימוניהם ומשחו את גופם בשמן. בית המרחץ ההלניסטי הציבורי, או זה שבגימנסיונים, כלל חדר ובו אמבטיות אחדות שבהן ישבו המתרחצים, וחדר סמוך לו, שבו חוממו המים, והבלנים, עובדי המרחץ, יצקו אותם על המתרחצים. לפי שעה לא התגלה מבנה כזה בין שרידיה של ירושלים ההלניסטית אף

23 עוד על כך: רייך, בתי המגורים (לעיל, הערה 16).

המים: הספקתם והשימוש בהם בירושלים בימי הבית השני

שמגרדת (*strigilis*), שנועדה לקרצוף השמן מן הגוף, נתגלתה בקבר שנחפר באזור ממילא.²⁴ אם היה בית מרחץ הלניסטי כזה בעיר הוא ודאי שימש תושבים מתייוונים מן התקופה שלפני עליית בית חשמונאי.

איור 8: בריכת השילוח בדרומה של העיר. באדיבות משלחת החפירות של רייך ושוקרון בעיר דוד (צילום: ולדימיר נייחין)

במהלך המאה הראשונה לפסה"נ נעשה במרחב הרומי פיתוח טכני חשוב במבנה בית המרחץ. רצפת חדר המים החמים (קלדריום) נבנתה על עמודוני חרס וכך נוצר מתחתיה חלל רחב (היפוקאוסט). אל חלל זה הפיחו אוויר לוהט מתנור שנבנה בסמוך. על הרצפה, במנותק מן האש, נשפכו מים, ואלה הפכו עד מהרה לאדים חמים. בעולם הרומי היה המרחץ 'מוסד' חברתי ומקום פופולרי לבילוי הפנאי. המרחץ החם מן הטיפוס הזה היה בין המבנים ש'יבא' המלך הורדוס לארץ. עד היום נחשפו 11 בתי מרחץ בארמונותיו של הורדוס באתרים העיקריים ובהם מצדה, הרודיון, יריחו, קיפרוס ומכוור. יש להניח שגם בארמון הורדוס בירושלים היה מרחץ שכזה. הוא אומנם טרם נחשף וגם בתיאור יוסף בן מתתיהו (מלח' ה, 176-182; קדמ' טו, 318-319) הוא לא נזכר במפורש, אך העובדה שבתיאורים אלה נזכר קיומם של מים השוטפים בשפע מחזקת את ההנחה שהיה קיים.

24 הנ"ל, בית הקברות, עמ' 107.

שאלה נכבדה היא אם אומנם נבנה בירושלים בית מרחץ ציבורי שכזה. את בתי המרחץ שנמצאו בארמונות הורדוס אי־אפשר לראות כמבנים הפתוחים לשימוש הציבור. לפי שעה לא התגלה ולו בית מרחץ ציבורי אחד, לא בירושלים ולא ביישוב אחר שידוע שהיה מיושב ביהודים בימי הבית השני. כניסתו של בית המרחץ החם לשימוש בקרב האוכלוסייה היהודית של ימי הבית השני הייתה מהוססת מאוד. לדעת כותב שורות אלה בתי מרחץ ציבוריים לא נבנו ביישובים יהודיים, בכלל זה בירושלים, משום שהציבו בפני יהודי שומר מצוות כמה משוכות הנובעות מן ההלכה הדתית. בין הכשלים שיהודי המבקר בבית מרחץ חם ציבורי עלול היה להיכשל בהם אפשר למנות תקלות בתחום עבודה זרה, משום שבעולם הרומי בית המרחץ עוטר בפסלים ובתבליטים (משנה, עבודה זרה ג, ד); איסור ההנאה במים שחוממו בשבת ובמועד (משנה, מכשירין ב, ה); איסור השימוש בעצי הסקה בשנת שמיטה (משנה, שביעית ח, יא). כמו כן נחשב בית מרחץ שבו נפגשים אנשים כשהם עירומים למקום מגונה. לכן אין לשאול בו לשלום ואין לדבר בו דברי תורה ואפילו לא להרהר בהם (משנה, מגילה ג, ג; בבלי, ברכות כד, ע"ד), וכמובן עלולות היו להיווצר בעיות מתחום הטומאה והטוהרה גם משום שגברים ונשים משתמשים במקום, אם כי לסירוגין (משנה, נידה ט, ג; תוספתא, נדה ו, טו; בבלי, חגיגה כ, ע"א).²⁵

איור 9: היפוקאוסט (מתקן חימום תת-קרקעי) לחדר מרחץ חם בבית מגורים בעיר העליונה (צילום: רוני רייך)

25 רייך, בית המרחץ החם. אליאב (בית מרחץ) חלק על כך. לדעתו התירו הרבנים ליישוב היהודי את השימוש במרחץ. בכל זאת לא נתגלה לפי שעה בית מרחץ ציבורי בתוך יישוב יהודי מובהק, ובכלל זה בירושלים. ראו גם גרוסברג, מטרת שבמרחץ.

המים: הספקתם והשימוש בהם בירושלים בימי הבית השני

בכל זאת, נמצאו שרידים של חדרים חמים (קלדריה) עם היפוקאוסט בבתים פרטיים אחדים ב'עיר העליונה' של ירושלים.²⁶ אלה ודאי לא היו פתוחים לציבור, אך הם מורים שהיישוב היהודי הכיר את בית המרחץ החם ואת מעלותיו. מי שהיה לאל ידו להקצות מקום בתוך ביתו לחדר מים חמים והיו בידי האמצעים לספק לו מים וחומרי דלק עשה זאת, וכך יכול לפקח עליו ישירות ולהימנע מן התקלות האפשריות הכרוכות בהפעלתו.

ניקוז עודפי מים

ניקוז העיר

משגדלה העיר ירושלים והתרחבה מן הגבעה הדרום-מזרחית, היא עיר דוד המקראית, מערבה אל הגבעה המערבית היא 'העיר העליונה', נכלל במרכזה העמק המרכזי החוצה אותה מצפון לדרום, זה המכונה בפי יוסף בן מתתיהו בשם 'טירופיאון'. ההתרחבות הזאת התרחשה אל נכון במהלכה של התקופה החשמונאית.

יש לזכור שבעת העתיקה בני אדם לא ייצרו בפעולות היום יום שלהם כמויות גדולות של מי שופכין ומים דלוחים כפי שאנחנו מייצרים כיום. בכל זאת, עם התרחבות העיר מערבה התעוררה קרוב לוודאי בעיית ניקוזם של מי השפכים מן העיר הרחבה, ועוד יותר מכך בעיית ניקוזם של מי הנגר העילי, כלומר מי גשמים שלא נמצא להם מקום בבורות המים ובמקוואות בבתי המגורים, ואולי גם ניקוז עודפי מים שאמות המים המשיכו להזרים גם כאשר בריכות האגירה הציבוריות התמלאו.

מתחת לבתי מגורים בעיר העליונה נחשפו כמה קטעים של תעלות ניקוז גדולות (כאלה שאדם יכול להלך בהן בקומה שפופה). התעלות משוכות בציר צפון-דרום. תעלה כזאת עוברת מתחת לבית השרוף,²⁷ ונמשכת דרומה מתחת לבית בשטח ו.²⁸ תעלה נוספת מצויה כשבעים מטרים מערבה.²⁹ לא ברור לאן נמשכו תעלות הניקוז. יש להניח כי הן נוקזו מזרחה, אל תעלת הניקוז המרכזית שבגיאת המרכזי של העיר.³⁰

סוגיה אחת שעדיין לא הובהרה כדבעי היא כיצד פונו הפרשות אדם מבתי המגורים. הספרות הרבנית מזכירה מתקנים ייעודיים לכך בבתי המגורים ('בית הכסא', 'בית כבוד'), אך לפי שעה לא נמצאו אסלות, בעוד בבתי המגורים מתקופת הברזל ב שבגבעת עיר דוד נמצאו מתקנים אחדים כאלה. ייתכן שבתקופה האמורה הם נעשו מעץ וכוסו ביריעות עור, שלא נשתמרו. עם זאת אל תעלות הניקוז הגדולות הובילו פה ושם תעלות קצרות, ואולי מעליהן הותקנו מושבים כאלה.

26 למשל גוטפלד, הנָּאָה, עמ' 165-169.

27 אביגד, העיר העליונה, איור 117, בימין התמונה.

28 שם, איור 151; הנ"ל, תגליות ארכיאולוגיות, איור בעמ' 40.

29 הנ"ל, העיר העליונה, איור 142, בשמאל התמונה.

30 שוקרון ורייך, טירופיאון.

תעלת ניקוז מרכזית של העיר הנמשכת למרחק ניכר נחשפה בגיא הטירופיאון. התעלה מצויה היישר מתחת לרחוב המרכזי של העיר. חלקים ניכרים מן הרחוב הזה נחשפו. הוא מתאפיין בריצוף לוחות אבן גיר גדולים, מסותתים ומונחים בקפידה. פה ושם אפשר להבחין באבנים עם

איור 10: תעלת הניקוז הגדולה מתחת לרחוב הראשי ליד הר הבית (צילום: רוני רייך)

חריצים מפולשים ששימשו מרזבים והטו את מי הגשמים שנאספו ברחוב אל תעלת הניקוז. תא ניקוז מורכב יותר, עגול במתארו עם חריצי ניקוז אנכיים, התגלה בחלקו הדרומי של הר הבית.³¹ קטע גדול של הרחוב ותעלת הניקוז שמתחתיו צמודים לכותל המערבי של הר הבית. קטעים מהמשכו של הרחוב דרומה, בואכה בריכת השילוח שבקצה הדרומי של העיר, מוכרים מחפירותיהם של פרדריק בליס וארצ'יבלד דיקי, סדריק נ' ג'ונס, קתלין קניון ולבסוף רוני רייך ואלי שוקרון. תעלת הניקוז המרכזית נחשפה מתחת לרובו של הרחוב המרוצף, מרחק של כ-600 מטרים.

את תולדותיה של התעלה המרכזית יש לבחון כנגד מפעל ההרחבה של הר הבית שהורדוס החל בו והוא נמשך עשרות שנים, עד לסיומו בשנות החמישים של המאה הראשונה לסה"נ, בימי נינו של הורדוס, אגריפס השני. בשטח הייתה קיימת תעלה קודמת, שמהלכה גם הוא לאורך הוואדי

מצפון לדרום. הכותל הדרומי ההרודיאני של הר הבית קטע אותה, כפי שמלמד קטע ניכר ממנה שאיתר וורן,³² ותחתיה, מערבה ממנה, נחצבה התעלה המרכזית שנזכרה לעיל. משהגיעו לבסוף לבניית הפינה הדרום-מערבית החדשה של הר הבית לפי התכנית ההרודיאנית התברר שהיא מצויה כבר מעבר לוואדי מערבה, והבנייה תחסום אותה ותיצור מצפון לה הצטברויות מי גשמים. לפיכך עוקף קטע מתוואי התעלה החצובה את פינת הר הבית ממערב.

בקצה המערבי של העיר העליונה ידועה גם תעלת ניקוז הפונה מערבה.³³ זו ודאי ניקזה את ארמון הורדוס ששכן כאן. אם אומנם הותקנה אמת המים העליונה עבור הארמון הזה, נוצר גם צורך לנקז את עודפי המים הזורמים, ולכך שימשה התעלה. בדרום מערבה של העיר, ודאי

31 בליס ודיקי, חפירות בירושלים, חתך בעמ' 127.

32 וורן, תכניות, לוח 5, סמוך לכותל הדרומי של הר הבית, משמאל לנקודת הגובה $2374'0''$ (= 723.6 מטרים).

33 עמית וגיבסון, מים בירושלים, עמ' 31-32, איור 35.

המים: הספקתם והשימוש בהם בירושלים בימי הבית השני

מחוץ לקו חומותיה, ליד שער האיסיים, היה המקום המכונה בפי יוסף בן מתתיהו *Betso*. יגאל ידין תיעתק אותו לעברית בשם בית צוא (בית צואה?), ובו ביקש לזהות את בתי הכסא של האיסיים, שהתנגדו לעשיית הצרכים בעיר המקדש הטהורה.³⁴ המקום עצמו עדיין לא זוהה בחפירה ארכיאולוגית.

ניקוז הר הבית

פולחן הקרבנות שהתקיים בהר הבית על בסיס יומי (קרבן התמיד) ובהתאם לחגים (בעיקר קרבן הפסח) יצר בוודאי כמויות גדולות של דם, הפרשות בעלי חיים וכיו"ב מפגעים אקולוגיים. נוסף על כך פקדו את הר הבית בפרט ואת העיר בכלל בכל עת מספרים גדולים של אנשים, שהגיעו לשיא ברגלים. לשם החזקת האתר הגדול ברמת ניקיון גבוהה, כיאה למעמדו, היה צורך לשטוף אותו בקביעות. לשם כך נדרשו כמויות גדולות של מים, ואלה נשאבו מן הבורות. בספרות חז"ל נרמז על מתקנים מכניים לשאיבתם ובהם 'בור הגולה' (משנה, עירובין י, יד; מדות ה, ד), וה'מוֹכְנִי' (שם, יומא ג, י). את השפכים של הר הבית לא ניקזו מערבה אל תעלת הניקוז הגדולה שמתחת לרחוב המרוצף, קרוב לוודאי כדי שלא להביא מפגע אל תוך העיר. על תעלה שנועדה לנקז את דם הקרבנות היישר ממזבח העולה יש ידיעה בספרות חז"ל (שם, מדות ג, ב). תעלה זו נמשכה היישר מזרחה אל ערוץ הקדרון והרחיקה כל מפגע מן העיר עצמה. תוואי התעלה אינו ידוע. קטעים של תעלות גדולות, חצובות בסלע, נחשפו בחפירות הארכיאולוגיות מדרום להר הבית. יש להניח שהיו תעלות כאלה, חצובות בסלע, גם למזרחה, אך לפי שעה לא ידוע עליהן דבר.

סיכום

מבחינות רבות הייתה ירושלים בעלת ייחוד אורבני, בוודאי משום שהייתה עיר מקדש ועיר עלייה לרגל. לעובדה זו הייתה השפעה מכרעת גם על אופן השימוש במים לצרכים פרטיים ולצרכים ציבוריים כאחד. שתי אוכלוסיות גדולות נזקקו בה למים בכמויות גדולות: תושבי העיר לצורכי היום יום שלהם ועולי רגל בעת שהותם בעיר. המים נצרכו לקיום היום יומי אך גם לצורכי פולחן (טוהרה), הן במרחב הציבורי הן במרחב הפרטי. הינה כי כן, גם בתחום שגרתו לחלוטין בחייו של יישוב – הספקת מים – מתייחדת העיר ירושלים של ימי הבית השני.

34 ידין, שער האיסיים.

CONTENTS

VOLUME TWO: MATERIAL CULTURE

Maps of Jerusalem

- Chapter 13 Ronny Reich |
The Archaeological Study of Second Temple Jerusalem 399
- Chapter 14 Amos Kloner |
The Contribution of Walls and Fortifications to Shaping the Urban
Plan and Layout of the City 413
- Chapter 15 Ronny Reich | The Private Houses of the City 445
- Chapter 16 Ronny Reich |
Water Supply and Usage in Jerusalem of the Late Second Temple
Period 471
- Chapter 17 Amos Kloner and Boaz Zissu |
Tombs and Burial Customs in Jerusalem during the Second Temple
Period 489
- Chapter 18 Orit Peleg-Barkat | Art in Second Temple Jerusalem 527
- Chapter 19 Eyal Baruch |
The Hinterland of Jerusalem during the Second Temple Period 569
- Chapter 20 Haggai Misgav | The Hebrew and Aramaic Inscriptions 607
- Chapter 21 Avner Ecker |
The Greek Inscriptions of Jerusalem during the Second Temple
Period 639
- Chapter 22 Rachel Barkay | Second Temple Period Coinage in Jerusalem 655
- Bibliographical Abbreviations 675
- List of Illustrations 769
- Index 771

ALL RIGHTS RESERVED © JERUSALEM 2020
PRINTED IN ISRAEL
ISBN 978-965-217-428-4

THE HISTORY OF JERUSALEM

The Second Temple Period *332 BCE – 70 CE*

Volume Two

Editors: Isaiah Gafni • Ronny Reich • Joshua Schwartz

YAD IZHAK BEN-ZVI • JERUSALEM